Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multididciplinary International E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November-2018 Special Issue – LXXIII

Chief Editor
Dr Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mr. Bharati Sonawane - Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)
Dr. Munaf Shaikh, Jalgaon (Urdu)

Visit to - www.researchjourney.net SWATIDHAN PUBLICATION

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) -0.676 Special Issue - 130 (B) | April 2019

20 व्यवसायाचे सामाजिक उत्तरदायित्व — 56
प्रा.डॉ.बाजीराव माणिकराव पाटील

21 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य — 58
श्री.डॉ.सुदर्शन व्यंकटराव सोनवणे

22 "साहित्य में वैश्वीकरण की प्रासंगिकता" (विशेष संदर्भ - ममता कालीयाका दौड उपन्यास) — 60
प्रा डॉ जाधव के के

23 स्वच्छ भारत अभियान प्रभाव एवं कठिनाईयाँ — 62
श्रीमती टीना जोशी

24 सेंद्रिय शेतीची अपरिहार्यता — 69
प्रा. बी. एस. जोगदंड

25 धारकर पवार घराण्यातील उदाजीराव पवारांचे कार्य — 72
प्रा.डॉ.सुनिल रजपूत

26 पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे आलिप्ततावादी धोरण आणि पंचशील तत्वे — 74
डॉ. संतोष बाबुराव कु–हे

27 दलित स्त्री और दोहरा अभिशाप — 76
डॉ. मोहनन वी टी वी

28 सामाजिक संशोधन आणि अर्थशास्त्रीय संशोधन पध्दती एक अभ्यास — 79
डॉ. सुरेश भा. ढाके

29 'दशावतारचरितम्' के महाकाव्यत्व में आचार्य क्षेमेन्द्र का पाण्डित्य' — 82
महेश दत्त शर्मा

30 मौलाना अबुल कलाम आझाद यांचे राष्ट्रवादासंबंधी विचार — 86
पठाण अब्दुल गफ्फार जहाँगीर

31 निराला और मुक्तिबोध का हिन्दी काव्य पर प्रभाव — 88
डॉ. ढाणकीकर शोभा नारायणराव

32 महाकवी अश्वघोष लिखित महाकाव्यातील स्त्रीविषयक विचार — 91
श्रीमती. मुदलियार शकुंतला रामन
सौ. सातपुते माधुरी सुनील

33 प्राचीन भारतीय सम्राट–पुष्यमित्र शुंग — 94
प्रा. डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे

34 मराठवाड्यातील दुष्काळाचे स्वरुप व उपाययोजना — 98
प्रा.डॉ.काकडे दिलीप साहेबराव

35 नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्येचे जमातीनिहाय लिंगगुणोत्तराचा भौगोलिक अभ्यास (२०११) — 101
देयकर आनंदा मारोती, डॉ. एस. व्हि. ताठे

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) - 0.676 Special Issue - 180 (B) | April 2019 | UGC Approved No. 40705

प्राचीन भारतीय सम्राट–पुष्यमित्र शुंग

डॉ. किशोरकुमार मखाणे
प्रोफेसर) एस.पी. कॉलेज, भूम

वना–

र्य घराण्याच्या उदयामुळे प्राचीन भारतात एका वैभवसंपन्न युगाचा प्रारंभ झाला. प्राचीन भारतात लहान मोठ्या राज्यांचे एकीकरण होऊन विशाल साम्राज्याची निर्मिती झाली. चंद्रगुप्त व कासारखे सम्राट या घराण्यात उदयाला आल्याने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक क्षेत्रात अवस्था प्राप्त झाली. परंतु सम्राट अशोकाच्या निधनानंतर मात्र मौर्य साम्राज्याला उतरती कळा प्राप्त सम्राट अशोकाने अहिंसावादाचा पुरस्कार केल्याने साम्राज्यातील सैनिकांची क्षात्रवृत्ती कमी झाली तील फटकारस्थानवृत्तीस खतपाणी मिळू लागले. सम्राट अशोकानंतरच्या वारसांना हा साम्राज्याचा सांभाळता आला नाही. सर्वांना धाकात ठेवू शकणारा, स्वतःचे असे प्रभावी व्यक्तिमत्व असणारा सिंहासनावर नसल्याने परिस्थिती गंभीर बनत गेली. सिंहासनाधिष्ठित राजा अत्यंत सुमार लेचा, कमकुवत व्यक्तिमत्वाचा असल्याने राजापेक्षा इतर लोक व इतर अधिकारीच शिरजोर बनत आणि शेवटी मौर्य साम्राज्याच्या सेनापतीनेच मौर्य सम्राट बृहद्रथ याचा वध करून मगध साम्राज्यावर वर्चस्व प्रस्थापित केले. हा सेनापती म्हणजे पुष्यमित्र असून त्यानेच मौर्य सम्राट बृहद्रथ याचा वध मगधाची राजधानी पाटलीपुत्र वर शुंग घराण्याची स्थापना केली.

वंश – (इ.स.पू. १८५–इ.स.पू.७३)

मौर्य साम्राज्यातील राजकीय अस्थिरतेचा अचूक फायदा घेवून साम्राज्याचा सेनापती असणाऱ्या मित्र शुंग याने आपले 'शुंग घराणे' मगधावर स्थापन केले. शेवटचा मौर्य सम्राट बृहद्रथ याचा पती पुष्यमित्र शुंगाने वध करून प्राचीन बलाढ्य मगधावर आपल्या घराण्याची सत्ता स्थापन केली. वंशासंबंधीची माहिती पातांजली च्या महाभाष्यात, कालिदासाच्या मालविकाग्निमित्रात, बाणाच्या रित्रात, तारानाथकृत तिबेटच्या इतिहासात, गार्गीसंहितेचे युगपुराण, दिव्यावदान बौध्दधर्मग्रंथात उपलब्ध पुराणांप्रमाणे पुष्यमित्र शुंग हा शुंग घराण्याचा संस्थापक असून भारद्वाजगोत्री ब्राह्मण होता.[१] मौर्य खंडात हा वंश पुरोहित असावा असे कांही इतिहासकाराचे मत आहे. सम्राट अशोकाच्या कालखंडात शस्त्र सोडून सत्ताधारी झाले आणि मौर्यांचा सहवास न सोडता त्यांच्या सैन्यात ते अधिकाराच्या जागा वून बसले. सम्राट अशोकाच्या निधनानंतर केवळ अर्धशतकातच मौर्य सत्तेचा अस्त होवून मगध ज्यावर शुंग घराण्याची सत्ता स्थापन झाली. शुंग वंशाने इ.स.पू. १८५ ते इ.स.पू. ७३ पर्यंत एकूण वर्षे मगध साम्राज्यावर राज्यकारभार केला.

मित्र शुंग व त्याचा साम्राज्यविस्तार

शुंग वंशाने मगध साम्राज्यावर ११२ वर्षे अधिराज्य गाजवले. पुष्यमित्र या मौर्यांच्या सेनापतीने सम्राट याचा खून करून मगधाची सत्ता हाती घेतली. पुष्यमित्राने एकूण ३६ वर्षे (इ.स.पू.१८७ ते इ.स.पू.) राज्य केले. या काळात त्याने आपल्या राज्याच्या विस्ताराकडे लक्ष दिल्याचे दिसते. अनेक स्वतंत्र ना त्याने मांडलिक बनवले. आपल्या साम्राज्याची सैन्य शक्ती वाढवून प्रशासनातील शैथिल्य केले. त्याने सैन्याच्या कवायतीवर भर दिला. आपले सामर्थ्य व सार्वभौमत्व सिध्द करण्यासाठी प्रथेनुसार त्याने अश्वमेध यज्ञही केला. हिमालयापासून ते नर्मदा आणि पंजाब ते बंगालपर्यंत त्याने या साम्राज्याच्या सीमा वृध्दींगत केल्या. साम्राज्याच्या सुनियोजित कारभारासाठी पाटलीपुत्राबरोबरच शा' येथे दुसरी राजधानी स्थापन करून येथील राज्यकारभाराची जबाबदारी राजपुत्र अग्निमित्राकडे ली.[२] नर्मदा नदीजवळील प्रदेशाच्या देखरेखीसाठी अग्निमित्राचा मेहुणा वीरसेन याची नियुक्ती आली होती.

र्भ आक्रमण

विदर्भातील आक्रमण ही पुष्यमित्राच्या कारकीर्दीतील महत्वाची घटना आहे. विदर्भातील वऱ्हाड राजा यज्ञसेन मौर्य सम्राट बृहद्रथाचा मेहुणा असल्यामुळे शुंगाशी त्याचे वितुष्ट वाढणे स्वाभाविकच . पुष्यमित्राचा मुलगा अग्निमित्राने कूटनीतीचा अवलंब करून राजा यज्ञसेन व त्याचा चुलतभाऊ

माधवसेन याच्यात [illegible] आणून दिले. यज्ञसेन व माधवसेन यांच्यात संघर्ष [illegible] यज्ञसेनाने शरणागती स्वीकारल्यानंतर विदर्भाच्या राज्याची दोन भागात विभागणी [illegible] यज्ञसेन व माधवसेन या दोघांनाही आपल्या अधिपत्याखाली आणले. पुष्यमित्राने मगध साम्राज्य [illegible] केल्यावर आपल्या ८ मुलांना सामंत करून, त्यांच्यात साम्राज्याची वाटणी करून पाटलीपुत्र [illegible] राज्यकारभार करू लागला.

ग्रीकांचे आक्रमण

पुष्यमित्र शुंगाने मगध साम्राज्यावर पकड निर्माण केली असतानाच यवनांनी [illegible] आक्रमणे मगधावर झाली. पुष्यमित्र व ग्रीक यांच्यातील युध्दाचीमाहिती मालविकाग्निमित्र या [illegible] नाटकात मिळते. या माहितीनुसार ग्रीक आक्रमक मिनांडर म्हणजेच राजा मिलिंद हा [illegible] सैन्यासह मगध साम्राज्यावर चालून आला.[४] काही इतिहासकार ग्रीकांनी दोनदा भारतावर आक्रमण [illegible] असल्याचे मत देतात. तारानाथ यांच्या तिबेटच्या इतिहासात ग्रीक राजा मिनांडर आणि पुष्यमित्र [illegible] गंगेच्या खोऱ्यात युध्द होवून झालेल्या युध्दात मिनांडर मारला गेला अशी माहिती आहे. [illegible] इतिहासकाराने वरील मतास पुष्टी दिली आहे. डॉ.व्ही.ए.स्मिथ हे या आक्रमणाचा कालखंड इ.स.पू. [illegible] ते इ.स.पू. १५३ इतका मानतात. कांही इतिहासकार मिनांडरचा पराभव पुष्यमित्र शुंगाचा नातू वसुमित्र [illegible] केल्याचे मानतात. काहीही असो यवनांच्या आक्रमणाचा यशस्वी प्रतिकार करण्यात पुष्यमित्र [illegible] झाल्याचे दिसते.

राजा खारवेलशी युध्द

इतिहासकार डॉ. के.पी. जयस्वाल व डॉ. व्ही. एस. स्मिथ यांच्या मतानुसार कलिंग येथील [illegible] खारवेल याने पुष्यमित्र शुंगावर दोनदा आक्रमण केले. मगध साम्राज्यामध्ये निर्माण झालेल्या [illegible] अस्थिरतेचा फायदा घेण्याच्या हेतूने सम्राट खारवेलने राजधानी पाटलीपुत्रावर स्वाऱ्या केल्या असतांना [illegible] संघर्षाचा शुंग सम्राट पुष्यमित्राने यशस्वी प्रतिकार केला असे काही इतिहासकारांचे मत आहे. तर [illegible] इतिहासकारांच्या मतानुसार इ.स.पू.१६५ मधील पहिल्या आक्रमणात पुष्यमित्राने मथुरेकडे स्थलांतर [illegible] दुसरे आक्रमण हे इ.स.पू. १६१ मध्ये झाले.[५] यात कलिंग नृपतीला यश येऊन पुष्यमित्र शुंगाने [illegible] खंडणी दिली. हाथीगुंफामधील शिलालेखात खारवेल व पुष्यमित्र शुंगाच्या मोहिमेची माहिती दिलेली [illegible]

पुष्यमित्र शुंगाचे धार्मिक धोरण

पुष्यमित्र शुंगाच्या धार्मिक धारणाबाबत इतिहासकारात मतभिन्नता आढळते. कांही इतिहासकारांच्या [illegible] पुष्यमित्राने वैदिक धर्माचे पुनरूत्थान करून यज्ञसंस्थेला पुन्हा वैभव प्राप्त करून दिले. पुष्यमित्राने अश्व[illegible] यज्ञ केल्याचे आढळते. प्रसिध्द सूत्रकार पातंजलीने पुष्यमित्राच्या यज्ञप्रसंगात पौरोहित्य केल्याचे मा[illegible] जाते.[६] यावरून तो बौध्द धर्माचा विरोधक मानतात. तारानाथ या तिबेटी इतिहासकारानेही पुष्यमित्राने [illegible] धर्मीयांवर अत्याचार केल्याचे नमूद केले आहे. परंतु वस्तुस्थिती वरून हा तर्क बरोबर वाटत [illegible] भारहूत येथील स्तूप बांधकाम त्याने केल्याचे व सांचीच्या स्तूपाभोवती सुंदर तोरण उभारण्याचे कार्य [illegible] केले. यावरून पुष्यमित्र शुंगाचा बौध्द धर्माला विरोध असता तर वरील बौध्द कलाकृती तयार [illegible] नसत्या असे म्हणावे लागेल. अर्थात त्याच्या कारकीर्दीत राज्याच्या तिजोरीवर ताण पडल्याने [illegible] भिक्षुंच्या भत्त्यात व बौध्द विहाराच्या देणग्यामध्ये कपात केल्याचीही माहिती मिळते.

पुष्यमित्राचे पुढील वारस

पुष्यमित्र शुंगानंतर इ.स.पू.१४८ मध्ये त्याचा पुत्र अग्निमित्र मगधाच्या गादीवर विराजमान [illegible] गादीवर येण्याच्या पुर्वी तो विदेशा येथील राजाचा प्रतिनिधी म्हणून जबाबदारी पाहत होता. [illegible] राज्यकारभाराची, प्रशासनाची त्याला माहिती होती. प्राचीन संस्कृत नाटकातील प्रमुख व्यक्ति[illegible] अग्निमित्र राहिलेला आहे.[७] परंतु त्याच्या राजकीय कारकीर्दिची फारसी माहिती उपलब्ध होत [illegible] त्याच्या राजकीय कारकीर्दिची आठ वर्षेच नोंद सापडते. अग्निमित्रानंतर त्याचा मित्र वसुमित्र हा मगधा[illegible] झाला. वसुमित्र हा पराक्रमी वृत्तीचा असून त्याने पुष्यमित्र शुंगाच्या कारकीर्दित सिंधू नदीच्या परि[illegible] ग्रीकांचा पराभव केल्याचा उल्लेख मिळतो. वसुमित्रानंतर मात्र शुंग घराण्यापैकी राजांचा फारसा उल्[illegible] मिळत नाही. पुराणामध्ये शुंग घराण्यात एकूण १० राजे झाल्याची माहिती मिळत असली तरी स[illegible] राजांची माहिती उपलब्ध होत नाही. या घराण्यातील शेवटचा राजा देवभूती असून तो व्यसनी असल्[illegible] उल्लेख मिळतो. बाणाच्या हर्षचरितामध्ये व्यसनी देवभूतीचा वसुदेव कण्वाने एका दासीला गुप्[illegible]

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 130 (B) | April 2019 | UGC Approved No. 40705

वंशात पाठवून खून केल्याची माहिती मिळते. मौर्य सम्राट बृहद्रथ याचा वध करून आपल्या सत्ता स्थापन करणाऱ्या शुंग वंशाचा शेवटही तसाच नाट्यमय रीतीने झाल्याचे दिसते.

कालीन कला व साहित्य

प्राचीन भारतात मगध साम्राज्यावर जवळजवळ ११२ वर्षे राज्यकारभार करणाऱ्या शुंग वंशाने भारतीय कला फार मोठे योगदान दिल्याचे दिसते. शुंगानी नुसता राज्यकारभारच केला नाही तर साहित्य व क्षेत्रातही आपला ठसा उमटविल्याचे दिसते. शुंग घराण्याच्या कारकीर्दितच भारहूत येथे स्तूप करण्यात आले. इ.स.पू. १५० च्या सुमारास हा भव्य स्तूप बांधण्यात आला असावा. इ.स. मध्ये या ठिकाणी केलेल्या उत्खननात त्या स्तूपाच्या वेदिका व पूर्ण तोरणाचे काही अवशेष असून ते कलकत्ता येथील वस्तुसंग्रहालयात ठेवलेले आहेत तर काही युरोप–अमेरिकेतील संग्रहालयात आहेत.[८] हा स्तूप मोठल्या आकाराच्या विटांनी बांधलेला असून त्याच्या भोवती दगडी कठडा उभारण्यात आलेला होता. स्तूपाचा व्यास ६८ फूट एवढा असून परिघ २१२ फूट एवढा तोरणावरील व वेदिकेवरील शिल्पावरून भगवान गौतमोच चरित्र, त्याच्याशी संबंधीत जातककथा, पूजा अर्चा पध्दती, तत्कालीन वास्तुशिल्प, समाजाची स्थिती, शिल्प परंपरा इत्यादी विविध अंगावर पडतो.[९] सम्राट अशोकाने सांची या ठिकाणी (मध्य प्रदेशात भोपाळपासून ७ कि.मी. अंतरावर) उभारला असून शुंग राजवटीत या स्तूपाचा विस्तार करण्यात आला. सांचीच्या स्तूपाभोवती ले तोरण आणि त्यावरील कलाकुसरीचे काम लाजविणारे आहे. सांची स्तूपावर इतकी विविध आहेत की इथे त्या सर्वांचा परिचय करून घेणे शक्य नाही. बेसनगरचा गरूडास्तंभ शुंगकालीन नमुना आहे. याशिवाय भाजे येथील विहार, कार्ले येथील चैत्य, अजिंठा आणि नाशिक येथील मंदिरे, अमर स्तूप आणि मथुरा येथील यक्ष पक्षी मुर्ती शुंग कालीन कलेची उत्कृष्ठ उदाहरणे

शुंग राजे जसे कलेचे चाहते होते तसेच ते साहित्याचेही भोक्ते होते. या कालखंडात वैदिक धर्माला असल्यामुळे संस्कृत भाषेतील अनेक साहित्यकृती या काळात उदयास आल्या. पतंजली याने च्या अष्टाध्यायीवर महाभाष्य रचले. वैदिक धर्माची जनमानसावर प्रभाव असणारी स्मृती–मनुस्मृती काळातली.[१०] कांही इतिहासकाराच्या मते महाभारताच्या शांतिपर्वात व अश्वमेध पर्वात याच तील विद्वानांनी भर घातली आहे. यांच्या कारकीर्दितच विदिशा, उज्जैन व मथुरा इत्यादींचा विकास

प्राचीन भारतात मौर्य कालखंडात निर्माण झालेल्याराजकीय अशांततेचा लाभ घेवून पुष्यमित्र शुंगाने क्रांती केली. मौर्य सम्राट बृहद्रथाचा वध करून पुष्यमित्र शुंगाने मगध साम्राज्यावर आपली सत्ता स्थापन केली. पुष्यमित्र शुंग पराक्रमी सम्राट असून हिमालय ते नर्मदा आणि पंजाब ते बंगाल भूप्रदेश त्याने आपल्या वर्चस्वाखाली ठेवला. ग्रीक आक्रमकाचा पुष्यमित्राने पराभव करून पंजाब पर्यंतचा त्यांचा प्रांत आपल्या वर्चस्वाखाली आणून आपल्या राज्याच्या सीमा वृध्दींगत केल्या. शुंगाने मगध साम्राज्यावर एकूण ३६ वर्षे राज्यकारभार केल्याचे दिसते. पुष्यमित्र वैदिक यायी असला तरी बौध्द धर्माविषयीचे त्याचे धोरण सहिष्णु आढळते. पुष्यमित्राने अश्वमेध यज्ञ उल्लेख मिळतो. अर्थात त्याच्या कारकीर्दितील नाणी आधाप उपलब्ध झालेली नाहीत. याच्या आक्रमणाचा प्रतिकारही पुष्यमित्राने केल्याचे दिसते. कला व साहित्याच्या क्षेत्रातही त्याच्या दित भरभराट झाल्याचे दिसून येते. थोडक्यात शुंग घराण्याने आपल्या अतिशय कमी कालावधीतही मगध साम्राज्यावर आपला ठसा उमटविल्याचे दिसते.

डॉ.गो.बं.देगलुरकर–प्राचीन भारत, इतिहास आणि संस्कृती, अपरांत प्रकाशन पुणे, आवृत्ती–सप्टेंबर २०१५, पृ.क्र.१४३
डॉ. अनिल कठारे, डॉ. विजया साखरे– प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, दुसरी आवृत्ती–जून २०१४, पृ.क्र.२६६
तत्रैव–पृ.क्र. २६६

४. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ– प्राचीन भारत (प्रारंभ ते यादव काळ), HIS
प्रथम प्रकाशन- डिसेंबर २००२, पृ.क. २९
५. अशोक नेवासकर, भावना पाटोळे– प्राचीन भारताचा इतिहास, विद्या प्रकाशन,
प्रथमावृत्ती, जुलै २०००, पृ.क.१०६
६. डॉ. ग.श्री. मोरवंचीकर– प्राचीन भारत, पिंपळापुरे अँन्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर,
आवृत्ती–जुलै १९९०, पृ.क.२०६
७. पूर्वोक्त–यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पृ.क. ३०
८. प्रा.श्री.ह. शहाणे– भारतीय कलेचा इतिहास, मंगल पब्लिकेशनस, मुंबई, पृ.क.३०
९. म.श्री. माटे– प्राचीन कलाभारती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९८, पृ.क.२७
१०. पूर्वोक्त–डॉ.गो.बं. देगलूरकर पृ.क. १४८

PRINCIPAL
S.P.Mahavidyalaya,Bhoom
Dist.Osmanabad